

ҲИРОТ АДАБИЙ МАКТАБИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Соҳиба Умарова

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети доценти*

Ҳамидулла Тожиёв

*Мухтар Авезов номидаги Жанубий
Қозоғистон университети доценти*

Аннотация: Ўзбекистонда етишиб чиққан илк шарқшунос олима, мумтоз адабиёт, хусусан, Алишер Навоий асарлари тадқиқи устида тинимсиз ишлаган, қатор давлат мукофотларига сазовор бўлган профессор Суйима Ғаниева илмий-адабий мероси, олиманинг тарихийлик тамойили асосида асар матнини контекстуал таҳлил этиши ва шарҳлаш усуллари, илмий фаолиятидаги анъанавийлик, холислик, тизимлилик, ихчамлилик ва далилийлик каби мезонларни монографик тарзда ўрганиш соҳа вакиллари учун муҳим илмий хулосалар беради.

Калим сўзлар: матнунослик, манбаунослик, Ҳирот, Навоий, шоир, газал, вазн, қофия.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаро замонидаги олим, фозил ва шоирлар ҳақида гапириб, уларнинг саромади Мавлоно Абдурахмон Жомий, шунингдек, Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфи Бухорий ва бошқалар ҳақида тўхталиб, шундай таърифни беради: “Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажиб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шахри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай”.

Ҳирот адабий мактаби кейинги давр учун ҳам ибрат бўлди. Жумладан, Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асаридаги Убайдий зикри бобида ўқиймиз: “Шеър ва девонлари арабий, форсий ва туркийда айтибдурлар, ҳоло бор. Илми мусиқийга кўшиш айлар эрди. Алғараз, подшоҳ эрдик, жами сифатларда баркамол эрди. Анинг тириклик вақтида Бухородаги фузало ва булағолар, халойиқ ва алойиқ Ҳиротдин – Мирзо Ҳусайн замонасидин ёд берур эрди”¹. Парчадан маълум бўладики, Бухоро хони шоир Абулғозий Убайдуллоҳ Баҳодирхон ибн Маҳмуд Султон каби ҳукмдорлар давлатнинг ижтимоий, маданий ҳаётига эътибор қаратиш ва шоирлар даврасини ташкил этишни Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлигидаги Олий мажлисга монанд тарзда олиб боришга интиланлар. Ҳирот адабий мактаби туркий халқлар адабиётининг олтин саҳифаларини яратди. Бунда Ҳусайн Бойқаронинг хизмати катта бўлди. Олий мажлис деб аталган алоҳида ўтиришлар айнан Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан бошқарилиб, Ҳусайний шоҳ ва шоир сифатида адабиёт, санъат ривожига катта аҳамият қаратган. “Ҳайрат ул-аброр” асаридаги Марвийга ишора этган “Золи зар ва Шоҳ Ғозий ҳикояти” ҳам бежизга киритилмаган. Умуман, теурийлар даври маданий ҳаёти ва Ҳирот адабий муҳити ҳақида махсус

¹ Ҳомидий, Ҳ. Даҳолар давраси. – Т.: Ўқитувчи, 2011. – Б. 234.

тадқиқотларда қимматли маълумотлар берилган. С.Ғаниева томонидан эса Навоий адабий давраси қуйидаги тамойиллар асосида ўрганилганлиги маълум бўлади:

1. **Навоий ва Жомий.**
2. **Навоий ва Ҳусайн Бойқаро.**
3. **Навоий ва туркийгўй шоирлар.**

Ҳазрат Абдурахмон Жомийнинг пурмаъно ижод хазинаси ўзбек халқи учун нечоғли қимматли бўлса, у Навоийнинг энг яқин дўсти эканлиги янада қадрлидир. Абдурахмон Жомий Алишер Навоий билан биринчи марта Абу Саид хукмронлиги даврида Хиёбон мавзесида ҳамма қатори кўришган. Шунда Жомий унга ўзининг бир рисоласини тақдим қилган. Гарчи Жомийнинг Навоийдан ёши анча улуғ бўлса ҳам моҳиятан улар чин дўст ва ҳамкор бўлганлар. Жомий ўзининг “Нафаҳот ул-унс”, “Баҳористон” ва бошқа бир қанча асарларида Навоийни, Навоий ҳам ўз асарлари, жумладан “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат” каби асарларида Жомийни хурмат билан тилга олади.

Суйима Ғаниеванинг “Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий”² номли ҳаммуаллифликдаги китоби, “Мавлоно Абдурахмон Жомий”³ номли рисола ва қатор мақолалари Навоий ва Жомий адабий ҳамкорлигини ёритишга қаратилган. Жомий ҳаёти ва ижодини тадқиқ этган Ж.Холмўминов ёзганидек, “Суйима Ғаниева Абдурахмон Жомий ҳаёти ва ижодини адабий алоқалар асосида яъни, Навоий ва Жомий йўналишида ўргангани”⁴. Яъни, олима Навоийнинг “Муршиду устоду пир манга” деган эътирофига аҳамият қаратиб, Ҳирот адабий мактабида Абдурахмон Жомийнинг ниҳоятда кучли ўрин тутиши ва ҳатто Ҳусайн Бойқаро ижодий фаолиятига таъсир ўтказганлигини бевосита Навоий тарафидан қўллаб-қувватлаб турилган, деган фикрни билдиради. Олима қайд этганидек, Жомийнинг қатор асарлари Навоий хоҳиши, таклифи билан ёзилган. “Навоий Жомийга ўз шеърларини жамлаб, девонларга ажратишни ва уларга махсус номлар беришни таклиф қилган. Айтиш жоизки, Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” номли тўрт девони тузилгани Жомий таклифи билан амалга оширилган. Бу ҳам тасодиф эмас. Жомий ва Навоий ҳамкорлигининг гўзал, ибратли тажассумидир”⁵.

Суйима Ғаниева Жомийнинг асарлари, хусусан, уларнинг яратилиш жараёни орқали Навоий шахсияти, шоир ижодидаги муҳим бурилишлар, анъана ва янгиликларнинг кашф этилиши кабиларга аҳамият қаратади. Жумладан, олима шундай ёзади: “Навоий 1476 йилда Жомийни ўзига тариқат йўлидаги устоз, пир деб қабул қилади ва Жомий ҳузурда суфийлик рамзлари, ишоратлар ва истилоҳларни ўрганишга киришади. Шунда баъзи асарларга шарҳ битиш лозим деган ҳулосага келган Навоий Жомийдан илтимос қилганда Фахруддин Ироқийнинг “Ламаъот” (Шуълалар) асарига “Ашиъат ул-ламаъот” (Порлоқ шуълалар) номли шарҳ яратади”. Олима Навоий ва Жомий адабий алоқалари билан бирга, Жомийнинг Навоийга маънавий таъсир кўрсатгани, улар ўртасидаги “муршиду устоду пир” муносабатига кўп тўхталади. Суйима Ғаниева, аввало, ушбу ғазалда вафо ва унинг моҳияти, вафо аҳлининг садоқати борасида мулоҳаза беради, кейин эса ғазалнинг охириги байтида шоир тилга олган “Фусус”, “Нусус”, “Фукук” сўзлари маъноси ва ғазалда келтирилиш сабаби, жумладан, ғазалда ёзилган “Фусус” сўзини шундай изоҳлайди: “Фусус” арабча “фасс”нинг кўплиги бўлиб, унинг луғавий маъноси узук кўзига ўрнатилган қимматбаҳо тошни англатади, байтда келтирилган “Фусус”нинг тўлиқ номи “Фусус ал-ҳикам” (Ҳикматлар гавҳари)дир. Бу асар машҳур олим, Ибн алАрабий номи

2 Шамсиев П., Ғаниева С. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Т.: Фан, 1966.

3 Ғаниева С. Мавлоно Абдурахмон Жомий. – Т.: ТДШИ, 2014.

4 Холмўминов Ж. Жомийшуносликка доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. – № 1. – Б. 36.

5 Ғаниева С. Мавлоно Абдурахмон Жомий. – Т.: ТДШИ, 2014. – Б. 6.

билан танилган Абу Бакр Муҳйиддин Муҳаммад ибн Али ал-Ҳотамий ал-Андалусий томонидан ёзилган”. Агар Алишер Навоий фалсафий-ирфоний дунёқарашида Абдурахмон Жомийнинг таъсири катта бўлганлигини инобатга олсак, “Вафо тариқида улким тиларки, қилса сулук, Керакки, тутса вафо аҳли шевасин маслук” матласи билан бошланган ғазалнинг мақтаъси мазмунига Суйима Ғаниеванинг эътибор қаратиши шоир диний, тасаввуфий қарашларини тушунишда яна бир восита бўлади. Маълумки, Шайх ул-акбар Муҳйиддин Ибн ал-Арабий (1165-1240) ислом оламида кенг тарқалган “ваҳдат улвужуд” таълимоти асосчисидир. Ибн Арабий кўп жилдлик “Футухоти Маккия” (Макканинг кашфи) ва “Фусус ул-ҳикам” (Ҳикматлар гавҳари) номли асарлари билан машҳур бўлган. Ибн Арабийдан кейин Абдурахмон Жомий фалсафий-ирфоний қарашларида ваҳдат ул-вужуд таълимоти етакчилик қилган. “Жомий тасаввуф ва ирфон мавзусида асар ёзишни Шайх Муҳйиддин Ибн ал-Арабийнинг “Нақш ал-фусус” номли асарига “Нақд ун нуус фи шарҳ Нақш ал-фусус” номли шарҳ боғлаш билан бошлаб, илмий-ирфоний изланишларига яна Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ул-ҳикам” номли тасаввуф ва ирфон тарихида машҳур бўлган асарига “Шарҳи Фусус ул-ҳикам” номли шарҳ ёзиш билан якун ясайди”. Суйима Ғаниева “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида Навоийнинг ғоявий-фалсафий қарашлари акс этганлиги хусусида тўхталар экан, “ваҳдат ул-вужуд” таълимотининг “асосий ижтимоий вазифаси ҳамда мақсади ҳар нарсадан олдин инсонни илоҳийлаштириш ва шу йўл билан унинг кадр-қимматини тиклаш, уни реал воқелик билан боғлаш эди”, – деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, Ибн ал-Арабийнинг ушбу фалсафий қарашини Навоий даврида жуда кенг оммалашган. Шу сабаб Ибн ал-Арабийнинг китобларига шарҳлар ёзилган, ҳатто турли хил баҳслар ҳам бўлган. “Насойим ул-муҳаббат”да бу ҳақда кўп маълумотлар берилган. Жумладан, Навоий Шайх Камолуддин Абдураззоқ Коший (р.т.) зикри бўлимида шундай ёзади: “Шайх Камолуддин Абдураззоқ Коший р.т. Ул Шайх Нуриддин Абдуссамад Натанзийнинг муридидир. Зоҳир ва ботин улумига жомеъдур. Ва кўп таснифоти бор, “Таъвилот” тафсиридек, “Суфия истилоҳоти” ва “Фусус ул-ҳикам” шарҳидек ва “Манозил ус-соирин” шарҳидек. Ва Шайх Рукнуддин Алоуддавла қ.с. била муосирдур. Ва ораларида ваҳдати вужуд қавлида муҳолафот ва мубоҳасот воқеъдур. Ва ул бобда бир-бирига мактублар битибдурлар. Мир Иқбол Сийистоний Султония йўлида Шайх Камолуддин Абдураззоққа ҳамроҳ бўлгандур. Андин бу маъно истифсори қилиб, анга бу бобда ғулув кўрубдур. Мир Иқболдин сўрубдурки, сенинг шайхингнинг Ҳазрат Шайх Муҳйиддин Арабийга ва анинг сўзлариға не ақидаси бор? Ул жавоб дебдурки, азим уш-шаън тутар маорифда. Аммо дерки, буки Ҳақни Вужуди мутлақ дебдур, ғалат қилибдур ва бу сўзин бегонмас”⁶. Бундан кўринадики, ўша даврда, яъни XV асрларда бу асар мавзусида кўплаб мунозаралар бўлган. Ваҳдат ул-вужуд мавзуси баҳсида замондош икки Шайх – Шайх Камолуддин ва Шайх Рукнуддиннинг орасида мактублар ёзилган. Ҳатто, ушбу асарга шарҳ ёзган Абдураззоқ Коший Рукнуддин Алоуддавла (қ.с.) шогирди Мир Иқбол Сийистоний билан йўлда ҳамроҳ кетаётганда ҳам шу мавзудан сўз очиб, пирининг бу асарга қандай муносабати борлигини сўраган. Навоий бу баҳсларни, мактуботларни тўлиқ билишни хоҳлаган киши Жомийнинг “Нафаҳот”ига мурожаат қилсин дея, зикрини тугатади. Хулоса шуки, Суйима Ғаниева ғазал таҳлилида Навоий тутган йўлдан бориб, сўзни мухтасар қилган ва тўлиқ маълумот олишни хоҳлаган кишини асл манбага йўналтирган.

Адабиётлар:

1. Ўзбек матншунослиги қирралари. Ш Сирожиддинов, С Умарова. - 2015 – Akademnashr.

6 Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват. – Т. : “Movarounnahr”, 2017. – Б. 386-387.

2. Sohiba Zakirovna Umarova. <https://ijssrr.com/journal/article/view/548>
3. Умарова, С. (2024). Shahzoda shoirlar ijodida an'anaviylik. *Узбекистан: язык и культура*, 1(2), 50–65.
4. Шамсиев П., Ғаниева С. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Т.: Фан, 1966.
5. Ғаниева С. Мавлоно Абдурахмон Жомий. – Т.: ТДШИ, 2014.
6. Холмўминов Ж. Жомийшуносликка доир // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 2002. – № 1. – Б. 36.

